

جامعه‌شناسی تاریخی

دوره ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

مقاله علمی پژوهشی

DOR: <http://dorl.net/dor/۲۰,۱۰۰۱,۱,۲۳۲۲۱۹۴۱,۱۴۰۱,۱۴,۲,۵,۳>

تبیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره ناصری و مظفری

با تأکید بر نظریه نظام جهانی والرشترین^۱

(۱۲۸۷-۱۳۲۴ق / ۱۸۷۰-۱۹۰۶م)

شهلا پسندیده^۲، شهرزاد ساسان‌پور^۳، میراسدالله صالحی پناهی^۴، داود اصفهانیان^۵

(دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۱۷ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۹)

چکیده

با توجه به ضرورت ارتباطات بین‌المللی و نقش حقوق گمرکی در پیشرفت کشورها، مقاله حاضر به بازشناسی مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه می‌پردازد. مقاله با روش توصیفی - تحلیلی و بهره‌گیری از اسناد و منابع کتابخانه‌ای معافیت‌های گمرکی در قراردادهای

۱. مقاله حاضر برگرفته از پایان‌نامه مقطع دکتری نویسنده اول با عنوان قراردادهای گمرکی ایران با روسیه و عثمانی در عصر قاجار و اثرات آن‌ها بر اقتصاد ایران و به راهنمایی استاد شهرزاد ساسان‌پور و استاد میر اسدالله صالحی پناهی و مشاوره استاد داود اصفهانیان است.

۲. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر، ایران

<https://orcid.org/۰۰۰۹-۰۰۰۱-۸۲۲۴-۶۱۰۵>

۳. استادیار گروه معارف اسلامی - دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

*sh.sasanpur@gmail.com

<https://orcid.org/۰۰۰۹-۰۰۰۶-۰۸۰۱-۰۱۰۹>

۴. استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر، ایران

<https://orcid.org/۰۰۰۹-۰۰۰۶-۶۰۶۴-۷۳۹۲>

۵. استاد گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر، ایران

<https://orcid.org/۰۰۰۹-۰۰۰۶-۸۴۱۴-۵۱۵۲>

جامعه‌شناسی تاریخی _____ دوره ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

منعقده با روسیه و اقتصاد ایران را در دوره حکومت ناصرالدین‌شاه (۱۲۷۵-۱۲۶۷ق/۱۸۴۸-۱۸۹۶. م) و مظفرالدین‌شاه (۱۲۷۵-۱۲۸۵ق/۱۸۹۶-۱۹۰۷. م) براساس نظریه نظام جهانی موردبررسی قرار داده است. در این پژوهش به این پرسش پاسخ داده می‌شود که چرا در قراردادهای منعقدۀ با روسیه، عواید گمرکی کشور به‌عنوان تضمین بدهی‌های ایران در نظر گرفته می‌شد؟ ضعف اقتصادی ایران و عدم اطمینان روسیه نسبت به قدرت مالی دولت، این تردید را برای آن‌ها به وجود آورده بود که اگر ایران به تعهدات خود در قراردادهای عمل نکند، خسارت وارده چگونه باید جبران گردد.

به علت ضعف ساختارهای سیاسی-اقتصادی ایران، روسیه در قراردادهای خود، مفادی را درزمینه میزان تعرفه‌های گمرکی و معافیت‌های مالیاتی می‌گنجانید. معافیت‌های مالیاتی کالاهای وارداتی، صنایع‌دستی و کارگاهی ایران را در رقابت با محصولات وارداتی بی‌دفاع گذاشت، اما تضمین پرداخت عواید گمرکی به‌عنوان پشتوانه تعهدات، که مهم‌ترین درآمد دولت قاجار بود می‌توانست تردید روسیه را در زمینه پرداخت بدهی‌های ایران حل نماید. با توسعه مناسبات تجاری ایران با روسیه تجارت شمال کشور در انحصار روسیه قرار گرفت، ولی با بروز مشکلات گمرکی دولت ایران مجبور به گرایش به کمک‌های دولت سوم شد. اگرچه با تأسیس وزارت دارایی و الحاق گمرک به آن در سال ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م، ساختار گمرکی بهبود یافت، ولی همچنان مانع از حمایت‌های تعرفه‌ای ایران از تولیدات داخلی شد. ایران در این دوره در شمار کشورهای حاشیه‌ای بود.

واژه‌های کلیدی: تعهدات گمرکی، روسیه، قاجار، ناصرالدین‌شاه، مظفرالدین‌شاه، نظام

جهانی.

مقدمه

ریشه اصلی مشکلات اقتصادی ایران را باید در عصر قاجار که میراث‌دار بسیار طولانی از مشکلات عظیم اقتصادی بوده است، جست‌وجو کرد. ازاین‌رو، آشنایی با قراردادهایی

تیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران
که هر یک بخش وسیعی از امتیازات مربوط به راه، تلگراف، جنگل‌ها، گمرکات، تولید و
صدور مواد خام و اولیه مواد زراعتی و مواد معدنی را دربرمی‌گرفت، ضروری است،
زیرا با نظر قدرت‌های برتر منعقد می‌شد و تقریباً تمام آن‌ها بر مسائل اقتصادی کشور
تأثیرگذار بوده است.

تحولات سیاسی قرن ۱۹ میلادی، کشورهای اروپایی را بر این باور رسانید که در
شرایط بحرانی برای حفظ پایداری سیاسی - اقتصادی خود می‌بایست روی پای خود
ایستاده و امیدی به یاری متحدان نداشته باشند. از این رو از سال ۱۲۸۸ق/۱۸۷۱م به بعد
زیر فشار گروه‌های اجتماعی و اقتصادی، به تدریج در تمام کشورها، مقررات گمرکی
سختی برقرار گردید و با تعرفه‌گذاری سنگین گمرکی بر کالاها و محصولات کشاورزی
سایر کشورها، سیاست حمایت از تولیدات داخلی در پیش گرفته شد و پس از آن این
دولت‌ها در حد توانایی خود در معاملات جهانی از تعرفه‌های گمرکی به‌عنوان یک
سلاح اقتصادی علیه رقبای تجاری خود استفاده کردند، اما با وجود اینکه تعرفه گمرکی
مؤثرترین وسیله برای تشویق صادرات و جلوگیری از واردات کالاهای تجملی و
غیرضروری به حساب می‌آید، در ایران روال مشخصی برای دریافت حقوق گمرکی
وجود نداشت و گمرکات تا پیش از سال ۱۳۱۷ق/۱۹۰۰م اجاره داده می‌شد و دولت نیز
سهمی از آن را دریافت می‌کرد. به دلیل این‌که پیدایش قانون به‌عنوان نقطه آغاز در
دیدگاهی مدرن بر اقتصاد و جامعه به حساب می‌آمد و شکل‌گیری بانک و ورود صنایع
جدید به کشور و... در دوره ناصری ریشه دارد، این موضوع برای پژوهش در نظر
گرفته شد.

از آنجاکه کل پدیده‌های اجتماعی از خانواده گرفته تا علم، فرهنگ، سیاست، اقتصاد،
جنبش‌های اجتماعی، روابط بین‌الملل و... را در قالب نظریه نظام جهانی می‌توان

توضیح داد، موضوع مقاله براساس نظریه نظام جهانی والرشترین است. هدف، بازشناسی مفاد مربوط به معافیت‌های گمرکی در معاهدات، امتیازنامه‌ها و قرصه‌هایی است که در دوره حکومت ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه با دولت روسیه منعقد شده است. همچنین شناخت نقش سردمداران ایران در روند انعقاد قراردادها و امتیازها با روسیه و علت تعیین عایدات گمرکی کشور به‌عنوان تضمین تعهدات ایران موردنظر است، زیرا معافیت‌های مالیاتی در قراردادها و امتیازهای ناعادلانه، ورود کالاهای خارجی ارزان، قاچاق کالا وعدم مدیریت صحیح دولت، بیشترین آسیب را به بخش کشاورزی و صنایع داخلی زد. این موضوع می‌تواند ناشی از اهداف سیاسی - اقتصادی روسیه و ناآگاهی دولتمردان ایرانی از دیپلماسی و روابط بین‌الملل باشد.

این پژوهش براساس این سؤال تنظیم شده است که دولتمردان ایران در جریان انعقاد قراردادها با روسیه درباره میزان تعرفه‌های گمرکی و معافیت‌های مالیاتی چگونه رفتار می‌کردند؟ ناآگاهی دولتمردان ایران از تحولات جهانی، ضعف دیپلماسی و وضعیت آشفته مالی، موجب تمکین رجال کشور در جریان تدوین مفاد معاهدات می‌شد. روسیه به‌منظور حمایت از تجار خود و نفوذ اقتصادی بر ایران از ضعف دولتمردان ایرانی با پرداخت رشوه به سود خود استفاده می‌کرد.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌ها و مقالات متعددی درمورد معاهدات بین ایران و روسیه به نگارش درآمده که اغلب به شکل کلی و در کنار سایر مباحث است. رضا صفی‌نیا در کتاب *استقلال گمرکی ایران*، قراردادهایی را که در سطح بین‌المللی بین ایران و سایر دولت‌ها منعقد شده است ارزیابی کرده است و قرارداد گمرکی ایران و روسیه را بدتر از گلستان و ترکمانچای می‌داند و می‌گوید در قراردادهای قبلی تعهدات ایران مساوی و متقابل بود،

تبیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران

اما در قرارداد گمرکی ۱۳۱۹ق/۱۹۰۱م تعهدات کاملاً یک‌طرفه و به‌نفع روس‌ها تنظیم شده بود. البته به‌دلیل نبود آمار صحیح در آن دوران شاید از این نظر ایراداتی بر این کتاب وارد باشد، ولی باین‌همه منبع باارزشی است. فیروز کاظم‌زاده کتاب *روس و انگلیس در ایران ۱۸۶۴-۱۹۱۴* را برپایه اسناد و مدارک دست‌اول تألیف کرده است. از آنجاکه پدر نویسنده سال‌ها سفیر ایران در روسیه بوده و مؤلف به‌علت آشنایی کامل با زبان و فرهنگ روسیه و زبان انگلیسی، به آرشیو کشورهای مختلف از جمله روسیه دسترسی داشته است، این کتاب را می‌توان مجموعه‌ای از اسناد آرشیوهای مختلف دنیا نامید. این کتاب تاریخ روابط روس و انگلیس در ایران را طی نیم‌قرن قبل از جنگ جهانی اول بررسی می‌کند. نویسنده برخی از امتیازات عمده و چگونگی اعطای آن‌ها، رقابت انگلستان و روسیه و علایق و منافع هر دو کشور را با استفاده از اسناد باقیمانده از مأموران سیاسی و صاحب‌منصبان دولت‌های مزبور به تصویر کشیده است. این اثر در مورد مسائل داخلی ایران زیاد وارد جزئیات نمی‌شود و از آن‌ها به‌اختصار صحبت کرده است. مروین ل. انتنر، در کتاب *روابط بازرگانی روس و ایران از ۱۹۱۴-۱۸۲۸*، روابط بازرگانی روسیه و ایران، ارتباط معاهداتی دو کشور، سیاست اقتصادی، دلایل توسعه تجاری روسیه، امتیازات، امپریالیسم روبل، تأسیس بانک استقراضی و عملکرد آن را با آمار و ارقام صادرات و واردات دو کشور موردبررسی قرار داده است. در این مقاله به مطالب این کتاب استناد شده است.

در زمینه مقالات، در مقاله «نگاهی گذرا به گمرکات و قاچاق کالا در نیمه دوم قرن نوزدهم و تأثیر آن بر توسعه ملی در ایران»^۱ نویسنده به وضعیت گمرکات در دوره ناصری پرداخته و تأثیر قاچاق کالا بر ثبات اقتصادی را تحلیل کرده است. در مقاله «تحلیلی بر قرارداد گمرکی ایران و روسیه در دوره قاجار»^۲ روند انعقاد قرارداد گمرکی

و اجاره گمرک به بلژیکی‌ها تحلیل شده است و نویسنده به نقش دولت انگلستان و امین‌السلطان در قرارداد گمرکی اشاره کرده است. در مقاله «کارکرد و عملکرد گمرکات عهد ناصری»^۳ چگونگی نظام گمرکی ایران و عملکرد و اداره آن در دوره ناصرالدین‌شاه و نفوذ سرمایه‌داری تجاری روسیه و سرمایه‌داری صنعتی انگلستان در اقتصاد ایران و تأثیر آن بر نظام گمرکی کشور بررسی شده است، اما همه این نوشته‌ها صرفاً به کارکرد و تحولات گمرک در دوره ناصری پرداخته و تأثیر قاچاق کالا بر ثبات اقتصادی، روند انعقاد قرارداد گمرکی (۱۳۱۹ق/۱۹۰۱م) و جنبه سودآوری و عایدات گمرک را بررسی کرده و کم‌تر به عنوان عاملی بازدارنده در جهت حمایت از تولیدات داخلی و مبادلات بازرگانی پرداخته است.

با وجود این، مقاله حاضر اگرچه با بسیاری از آثاری که به شرح اوضاع اقتصادی ایران در دوره قاجار همت گماشته‌اند، تشابه دارد، ولی نوآوری آن در این است که سعی شده است، با استناد به منابع دست‌اول و تحقیقات جدید تعرفه‌های گمرکی، معافیت‌های مالیاتی در قراردادها و امتیازهای منعقد شده با روسیه در این دوره و با بررسی نقش سردمداران ایرانی در تعیین عواید گمرکی کشور به عنوان تضمین قراردادها تبیین، و آثار این تعهدات طبق نظریه جهانی والرشتاین در تجارت و اقتصاد ایران، به شیوه توصیفی و تحلیلی تبیین شود.

چارچوب نظری: نظریه نظام جهانی

این پژوهش بر مبنای نظریه نظام جهانی والرشتاین به رشته تحریر درآمده است. والرشتاین نیز همچون مارکس به واقعیت بنیادی تضاد اجتماعی میان گروه‌ها و طبقات و نیز نقش روابط اقتصادی در تحلیل امور اجتماعی توجه دارد. از این لحاظ ریشه‌های فکری نظام جهانی را می‌توان به تفکرات مارکسیستی و نظریات وابستگی ارجاع داد.

تیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران
امانول والرشتاین^۴ از نظریه پردازان فعال نئومارکسیست، با تبیین نظریه نظام جهانی^۵ و
با قرائتی متفاوت از مارکسیسم کوشیده است تا تحولات جهانی و جهانی شدن را در
پرتو مبانی نظری تجزیه و تحلیل کند.

از قرن ۱۶ میلادی و در نتیجه اکتشافات جغرافیایی و تقسیم کار جهانی و از زمانی که
شمال غرب اروپا به مرکز اصلی اقتصاد جهانی اروپایی تبدیل شد، نظام جهانی شکل
گرفت و وقتی انگلستان و فرانسه به قدرت اقتصادی تبدیل شدند و انباشت بی وقفه
سرمایه در آن‌ها آغاز شد، صنایع با سرمایه‌های جدید متولد و پس از مدتی جهانی شد
(Wallerstein, ۱۹۷۴, p. ۲۲۵). در سال‌های بعد این کشورها در مرکز نظام اقتصاد جهانی
قرار گرفتند و سهم قابل توجهی از مازاد اقتصادی سایر کشورها را به خود اختصاص
دادند. از آنجاکه در نظام سرمایه‌داری اکثر فعالیت‌های اقتصادی در اختیار مؤسسات
خصوصی است که قواعد اصلی نظام را تعیین می‌کنند، هویت‌های اقتصادی مهم‌تر از
هویت‌های سیاسی هستند (ibid. P. ۳۴۹). سپس جهان به دو بخش «مرکز و پیرامون»
تقسیم و پس از مدتی به «مرکز، پیرامون و نیمه‌پیرامون» تفکیک شد. والرشتاین معتقد
بود که عملکرد همه این ساختارها در نهایت به انباشت بیشتر و مداوم سرمایه در مرکز
منتهی می‌شود. از این رو مسائل سیاسی، اقتصادی یا اجتماعی نیز به داخلی و خارجی
تفکیک می‌شود. والرشتاین با این ایده، جهانی بدون مرز را نوید می‌داد که در آن
فعالیت‌های اقتصادی جدا از ملیت انجام می‌شود که نتیجه جهانی شدن است. از نظر
الرشتاین جوهره نظام جهانی، استثمار جهان به وسیله جوامع مرکز است (سلیمی،
۱۳۸۶: ص. ۲۰۹).

طبق این نظریه هرکدام از این جوامع ممکن است به جایگاه‌های فراتر یا فروتری
تغییر مرتبه دهند. تغییر جایگاه کشورها به سبب رقابتی است که بین جوامع تابع نظام

جهان سرمایه‌داری وجود دارد؛ که متکی به وجود دو عامل است؛ ۱. منابع ذخیره‌ای، ۲. استراتژی‌های مناسب برای کسب فرصت‌های جدید اقتصادی جهت صعود به جایگاه بالا؛ و دولت‌ها باید به موقعیتی دست یابند که بتوانند از فشار اقتصاد جهانی تا حدی رهایی یابند. بنابراین وجود صنایع مناسب و قدرت سرمایه‌گذاری در صنعت در سهولت دستیابی به این منزلت نقش بسیار مهمی ایفا می‌کند (سلیمی، ۱۳۷۵، ص. ۹۳).
والرشتاین تأکید دارد که رابطه نابرابر ویژگی پایدار نظام جهانی است، اما نمی‌توان انتظار داشت در شرایطی که کارکرد نظام، مبتنی بر «نابرابری» است دولت‌ها به‌مرور به هم شبیه شوند و مثلاً همگی خصوصیات کشورهای مرکز را پیدا کنند (Wallerstein, ۱۹۷۹: p. ۶۱). حتی از لحاظ نظری توسعه هم‌زمان همه دولت‌ها میسر نیست، زیرا «شکاف فزاینده»، مکانیسم همیشگی عملکرد اقتصاد جهانی است. در این میان بعضی از کشورها به بهای توسعه‌نیافتگی کشورهای دیگر، به توسعه دست می‌یابند (ازکیا، ۱۳۸۰: ص. ۱۶۳). کشورهای توسعه‌نیافته نیز می‌توانند تلاش‌هایی در جهت تغییر جایگاه خود، هرچند محدود داشته باشند. از نظر والرشتاین مهم‌ترین و پایدارترین مفهوم تحلیل اجتماعی «طبقه» و تعارض طبقاتی است به همین دلیل می‌نویسد: «سرتاسر تاریخ، تاریخ تعارض طبقاتی است» (Wallerstein, ۱۹۷۴, p. ۵) و «مبارزات ملی‌گرایانه ضد امپریالیستی» اکثریت مردم کشورهای حاشیه‌ای^۶ با سرمایه‌داران «مرکز» و شرکای محلی آن‌ها، خود «نوعی شیوه ابراز منافع طبقاتی» به شمار می‌رود (Wallerstein: ۱۹۷۹, p. ۲۲۴).

مفهوم دیگر موردنظر والرشتاین روابط و «شیوه‌های تولید» است که ساختارهای مستدام و متحول مناسبات اجتماعی را به‌وجود می‌آورند. مفهوم دیگری که از قرن شانزدهم میلادی به بعد با رشد نظام سرمایه‌داری مطرح شده است، مفهوم «انباشت

تبیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران سرمایه» است. وی معتقد است که نظام سرمایه‌داری برای ادامه بقای خود نیازمند انباشت دائمی سرمایه است که به روابط تولیدی و طبقه حاکم امکان ادامه بقا می‌دهد. همین خصلت نظام سرمایه‌داری، گسترش جهانی آن را ایجاب می‌کند (Wallerstein, 1974, p.7).

قاجارها وارث مملکتی شدند که اقتصاد آن از قدیم بر بنیان زمین‌داری و زارعت به شیوه سنتی، تولیدات صنایع دستی و قالی‌بافی، بازرگانی و تجارت محدود خارجی و تولیدات دامی بود. این فعالیت‌های اقتصادی اگرچه به صورت مقطعی می‌توانستند منابع مالی دولت‌های گذشته را تأمین کنند، اما در این عهد به علت تغییر چهره اقتصادی جهان و رشد اقتصاد تجاری و سرمایه‌داری غرب و ظهور انعکاس آن در ایران به شکل کالا و سرمایه، دیگر کارایی سابق را نداشتند و به موازات تحول اقتصاد جهانی دچار افول و یا رشد و ترقی کاذب می‌شدند.

با وجود اینکه انتقادهایی بر این نظریه وارد شده است، اما به نظر می‌رسد چون مفاهیم اصلی آن «طبقه»، «شیوه تولید» و «انباشت سرمایه» است، اوضاع اقتصادی ایران در دوره مورد نظر را می‌توان طبق این نظریه بررسی کرد. ایران در آن دوره، در نظام مبادله نابرابر میان کشورهای مرکز و حاشیه، از لحاظ نوع محصولات صادراتی خود، سطح دستمزد و سود ناخالص، در حد وسط قرار داشت. در این راستا، کشورهای نیمه‌حاشیه‌ای چون روسیه، از یک طرف با ایران (حاشیه) و از طرف دیگر با مرکز (کشورهای قدرتمند اروپایی) در ارتباط تجاری بودند.

مروری بر سیاست‌های گمرکی و تجاری ایران در دوره ناصری و مظفّری

در سال ۱۲۴۶ق/۱۸۳۱م طبق فرمان فتحعلی‌شاه و مقررات گمرکی ناشی از قرارداد تجاری پیوسته به معاهده ترکمانچای (۱۲۴۴ق/۱۸۲۸م) مقرر شد از تمام کالاهای وارداتی و صادراتی ۵ درصد حقوق گمرکی دریافت شود. این معاهده موجب تثبیت

حقوق گمرکی شد و بعد از مدتی به تمام کشورهای اروپایی به‌عنوان دول کامله‌الوداد^۷ و با حق گمرکی ۵ درصد تعمیم یافت (دستره، ۱۳۶۳، ص. ۱۴). با این سیاست تجار ایرانی که در معرض راهداری و سایر تحمیلات اروپاییان بودند، به فلاکت افتادند. این تعرفه موجب گسترش سریع تجارت روسیه و ایران شد و درآمد گمرکات ایران به حداقل ممکن کاهش یافت و قدرت رقابت با کالاهای خارجی از تجار ایرانی گرفته شد و آن‌ها را مجبور کرد به اسم شرکت‌های خارجی کالا وارد نمایند (عیسوی، ۱۳۶۲، ص. ۴۳۱). این مسئله استقلال اقتصادی کشور را تهدید می‌کرد.

در دوره حکومت محمدشاه (۱۲۵۰ق/۱۸۳۴.م) روسیه برای جلب نظر دولت ایران و پیشرفت مقاصد خود روش ملایمی در پیش گرفت. هدف روسیه این بود که با استفاده از امتیازات عهدنامه‌های منعقدشده ایران را دست‌نشانده خود نماید (تاجبخش، ۱۳۳۷، ص. ۱۰۰). در دوره ناصری به‌سبب آشنایی شاه و اطرافیانش با تحولات بین‌المللی موفقیت‌های بسیاری در تعیین نوع روابط با روسیه به‌دست آمد، اما دولت ایران ضعیف‌تر از آن بود که استقلال سیاسی - اقتصادی خود را حفظ نماید (محمود، ۱۳۵۳، ص. ۵۹۹). در این دوره ساختار سیاسی - اقتصادی ایران تحت تأثیر تحولات نظام جهانی قرار گرفت. بعد از سال ۱۸۵۰م با پیشرفت صنعت حمل‌ونقل در دنیا و باز شدن کانال سوئز، مبادلات تجاری ایران با دنیا افزایش یافت و از سوی دیگر امکان پیشروی روسیه به‌طرف مرزهای ایران در آسیای مرکزی افزایش یافت (۱۹۷۴، p. ۲۹, Mcdaniel).

در این میان، اگرچه ناصرالدین‌شاه (۱۳۱۴-۱۲۶۴ق/۱۸۹۸-۱۸۴۸م) از پادشاهان آشنا با سیاست و علاقه‌مند به پیشرفت کشور بود، اما سفرهای وی موجب شد که در مورد هرگونه قرارداد و امتیازی با بیگانگان کنار آید. به‌طوری‌که در مجموع ۸۳ فقره

تبیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران
امتیاز و عهدنامه امضا شد که حداقل ۳۵ مورد آن پس از دریافت رشوه‌های کلان اعطا
شده بود (تیموری، ۱۳۳۲، ص. ۱۲). روزنامه‌ی اختر در توضیح بی‌اعتنایی دولتمردان در
اعطای امتیازات، چون نمی‌تواند به‌صراحت رشوه‌خواری آنان را ابراز کند با کنایه
می‌گوید «احتمال می‌رود که نکته‌ی باریکی! در کار هست که قلم نارسای بنده و امثال
بنده از درک آن عاجز است» (اختر، ش ۴۰، سال ۱۶، ۱۳۰۷، ص. ۳۲۰).

اگرچه محور اصلی سیاست خارجی زمامداران ایران همواره ایجاد توازن بین دو
قدرت استعماری بود، ولی فساد اداری در میان هیئت حاکمه بی‌اطلاع، منابع ثروت
کشور را به حراج گذاشت. تا اینکه ناصرالدین‌شاه برای انتظام بخشیدن به تجارت
داخلی و خارجی وزارت گمرک را تشکیل داد (۱۲۹۲ق/۱۸۷۴م)، اما امین لشکر رئیس
وزارت گمرک به دلیل دخل و تصرف در گمرک موفق به افزایش درآمد گمرکات نشد
(یکتایی، ۱۳۵۵، ص. ۴۹).

در این دوره، زمامند نبودن حمایت‌های دولت مقطعی و منفعلانه و راهبردهای
اتخاذشده بی‌توجه به معیارهای توسعه اقتصادی بود. سیاست دولت به‌غیر از دوران
محدود امیرکبیر، سیاست حمایت از اجناس داخلی نبود. دولت نه‌تنها در امور تجاری،
مالی و گمرکی نقش فعال، مثبت و به سود سرمایه‌های ملی نداشت، بلکه مصادره اموال
تجار توسط حکام ایالات و ضبط املاک آنان نیز، مانعی در جهت رشد سرمایه‌های
داخلی کشور بود (آدمیت، ۱۳۵۶، ص. ۳۱۱). ضعف اقتصادی دولت از فرمانی که
ناصرالدین‌شاه در سال ۱۲۹۹ق/۸۸۲م صادر کرد، روشن می‌شود. طی این فرمان سبزی
و تره‌بار بندرعباس و توابع از حقوق گمرکی معاف شد و دولت متخلفان را به لعنت
خدا و رسول و ملائک مقربین و انبیای مرسلین حواله داده بود. چون اجاره‌داران باز
وجوهی به‌عنوان گمرک دریافت می‌داشتند (یکتایی، ۱۳۵۵، ص. ۴۹).

با توسعه روابط خارجی و بروز بحران مالی، این فکر در ذهن سردمداران کشور پیدا شد که تنها راه پیشرفت ایران، جلب همکاری دولت سوم است، زیرا در دوره حکومت مظفرالدین‌شاه (۱۳۱۳-۱۳۲۴ ق/ ۱۸۹۶-۱۹۰۷ م) و صادرات امین‌السلطان با اینکه ایران با روسیه روابط نزدیکی داشت، به علت کاهش درآمد دولت، بر مخارج افزوده شد و دولت چاره‌ای جز استقراض نداشت. روسیه نیز همانند انگلیسی‌ها کنترل درآمد گمرک را به عنوان وجه‌الضمان استقراض می‌خواستند. روسیه معتقد بود به‌تراست مأموران گمرک از کشورهای کوچک اروپایی که فاقد مقاصد سیاسی در خاورمیانه هستند، انتخاب شوند. حکام قاجار نیز با هدف اجرای شرایط وام‌دهندگان به ایران در آینده و اصلاح اداره گمرکات از بلژیکی‌ها دعوت کردند. به این دلیل که اولاً بلژیکی‌ها خوش‌نام بودند، ثانیاً روسیه و انگلستان از این اقدام دلگیر نمی‌شدند و شهرت و کارایی آن‌ها نیز در این رابطه سهم عمده‌ای داشت (دستره، ۱۳۶۳، ص. ۳۱). استخدام بلژیکی‌ها ادامه سیاست بهره‌گیری از قدرت سوم از جانب دولت‌مردان ایرانی بود.

عواید گمرکات مرزی و راهدارخانه‌ها، به دلیل عدم کنترل اداره گمرکات، در طول یک سال کم‌تر از دو کروور تومان بود. لذا ابتدا در سال ۱۳۱۷ ق/ ۱۹۰۰ م اجاره دادن گمرکات ولایات آذربایجان و کرمانشاه و در سال بعد تمام گمرکات کشور تعطیل شد و حقوق گمرکی صادرات و واردات مستقیماً توسط دولت اداره شد (جمال‌زاده، ۱۳۸۴، ص. ۳۸). با لغو عوارض داخلی در سال (۱۳۱۷-۱۳۱۸ ق/ ۱۹۰۱-۱۹۰۰ م) دولت ایران دچار تنگدستی شد و چون نمی‌توانست مالیات جدیدی وضع و تحمیل نماید تنها منبع درآمدی که می‌توانست به دولت کمک کند عواید گمرکی بود (صفی‌نیا، ۱۳۰۷، ص. ۱۲۵). تسلط بلژیکی‌ها بر گمرکات ایران به تدریج نظام کهنه و مقاطعه‌کاری گمرکات را

تبیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران
از رونق انداخت و انضباط مأموران بلژیکی جایگزین آن و موجب افزایش درآمد
گمرکات شد.

با توجه به خصوصیات کشورهای حاشیه‌ای، ایران در اواخر عهد قاجار در صحنه
رقابت بین روسیه و انگلیس جزء کشورهای حاشیه‌ای بود و برخلاف کشورهایی چون
هندوستان و مصر که زیر نفوذ مستقیم استعمارگران بودند استقلال سیاسی خود را
هرچند به صورت اسمی حفظ کرد. در نتیجه به همان میزان که صنعتی شدن روسیه
افزایش می‌یافت، صنعت‌زدایی ایران نیز بیشتر می‌شد. دولت‌های قاجاری با عدم
حمایت از تولیدات محلی خسارت‌های فراوانی به بخش کشاورزی و صنایع وارد
کردند در نتیجه نواحی شمال ایران در مدار اقتصادی روسیه قرار گرفت و ایران به
تأمین‌کننده مواد خام روسیه تبدیل شد (Floor, ۲۰۰۳, p.۳۲).

ارتباط تجاری روسیه با ایران در قرن ۱۹م

از آغاز قرن نوزدهم و با تثبیت حاکمیت قاجار، نفوذ سیاسی و تجاری انگلستان، روسیه
و فرانسه در ایران شدت بیشتری پیدا کرد. تجارت شمال زیر نفوذ روسیه و جنوب
کشور نیز در اختیار بریتانیا بود. هردو کشور در شرق و غرب ایران نیز حضور تجاری
داشتند. وضع تجارت روسیه با انعقاد قرارداد گلستان و ترکمنچای و تعیین تعرفه
گمرکی ۵ درصدی بهبود یافت، طوری که روسیه به یک شریک مهم تجاری برای ایران
تبدیل شد.

با آغاز دهه ۱۸۸۰م دولت روسیه برای ازبین بردن کسری موازنه پرداخت‌ها که
حاصل وام‌های خارجی و احداث شبکه راه‌آهن بود و برای غلبه بر عقب‌ماندگی نظامی
نسبت به سایر قدرت‌های اروپایی، به توسعه صنعتی روی آورد. تعرفه‌ها که در سال

۱۸۷۷م و در دهه ۱۸۸۰م افزایش یافته بود باعث شد بسیاری از کارخانه‌های خارجی برای فرار از عوارض جدید در روسیه تأسیس شوند که موجب توسعه صنعتی روسیه شد. (تاپیتون و الدریج، ۱۳۷۵، ص. ۴۹)

دولت روسیه موفق شد امتیازات مهمی در زمینه شیلات، احداث راه و جاده، تلگراف، راه آهن و بانک اخذ کند و برای جلوگیری از ورود کالاهای انگلیسی به شمال ایران، در سال ۱۸۹۰م/۱۲۶۹ش موافقت ناصرالدین شاه را در این زمینه که نباید راه آهنی در ایران ساخته شود، به دست آورد و عملاً تا سال‌های دهه ۱۹۲۰م/۱۳۰۰ش هیچ راه آهنی در ایران ساخته نشد. کشوری که تا چند سال پیش تنها از نظر موقعیت جغرافیایی و سوق‌الجیشی برای انگلستان و روسیه اهمیت داشت، بعد از مدتی وارد مناسبات تجاری با این کشورها شد و به صورت حلقه‌ای از نظام اقتصاد سرمایه‌داری آن‌ها درآمد (تیموری، ۱۳۳۲: ص. ۹۰). از مهم‌ترین ابزارهای نفوذ اقتصادی روسیه بر ایران، بانک استقراضی بود به طوری که در سال ۱۹۱۴م/۱۲۹۳ش این بانک از کل سرمایه‌گذاری‌های روسیه در ایران که بالغ بر به ۱۶۴۰۰۰۰۰۰۰۰ روبل می‌شد، کنترل ۱۲۷۰۰۰۰۰۰۰۰۰ روبل را در دست داشت که از کل سرمایه‌های انگلیس در ایران بیشتر بود (حسینی، ۱۳۸۸، ص. ۱۳۹).

با تسلط روسیه بر اقتصاد ایران، تولید و خرید و فروش ابریشم و پارچه‌های ابریشمی، پنبه، تریاک و خشکبار برای بازار خارجی، جایگزین تولید برای مصرف داخلی گردید و موجب گسترش بازار فروش محصولات خارجی در ایران شد و سهم تجارت خارجی را افزایش داد. به طوری که تجارت روسیه با ایران از ۱۸۹۰ تا ۱۹۰۰م به دو برابر و از سال ۱۹۰۰ تا ۱۹۱۰م به سه برابر افزایش پیدا کرد. در این سال‌ها مبادلات تجاری ایران با خارج، مبلغ ۲/۵ میلیون قران کسری داشت (رزاقی، ۱۳۷۱، ص. ۶).

تیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران

وضعیت آب‌وهوای روسیه نیز که موجب محدودیت در تأمین برخی اقلام خوراکی برای روس‌ها شده بود، بازار صادرات مواد غذایی به روسیه را در تمام طول سال فعال کرده بود، اما این مسئله برای تجار ایرانی بدون دردسر نبود. در سندی^۱ از درخواست تجار به وزارت تجارت آمده است:

بدیهی است از صدماتی که در این چند سال به تجارت ایران وارد گشته ... تجار قدرت تحمل صدمات دیگر را ندارند ... بنا به محدود بودن دایره تجارت و گسیخته نشدن رشته‌های دادوستد اکثر تجار داخله هرچه داشته و دارند سبزه تیزابی خرید و به‌واسطه رواج آن در روسیه امیدها داشتند که قسمتی از خسارت آن‌ها را جبران نماید ... چندی است که رئیس گمرک انزلی می‌گوید به امر دولت علیه حمل [به] روسیه ممنوع است چون شیر تیزابی به‌واسطه تیزابی بودنش نه حکم آذوقه را در ایران دارد و نه از توقیف او نفعی برای ایران و ایرانیان متصور است... هرگاه در اندک مدتی رفع توقیف نشود و اجازه حمل ندهند چون حاصل تازه می‌رسد در این هوای تابستان حاصل کهنه بالمره ضایع و پوسیده و از حیزانتفاع خارج خواهد گشت استدعا می‌کنیم ... که توجهی به حال تجار بیچاره داخله نموده و نگذارند این آخرین سرمایه و هستی آن‌ها از میان برود و به رئیس گمرک امر و مقرر فرمایند که مانع از حمل نشود تا بلکه بتوانند در این... فرصت کم سبزه‌های موجودی خود را به هر وسیله است تبدیل به وجه بنمایند». این سند نمونه‌ای از درخواست‌های عده‌ای از تجار مبنی بر رفع توقیف مال‌التجاره آنان از طرف گمرک انزلی است که توسط معین‌التجار خطاب به وزارت فلاحت و تجارت و وزیر فواید عامه نوشته شده است؛ زیرا مال‌التجاره آنان در داخل کشور خریداری نداشته ولی گمرک کشور به دستور دولت از صدور آن به روسیه ممانعت می‌کرد (ساکما، ۲۴۰۰۰۰۵۷۰).

از سال ۱۸۹۰ تا ۱۹۱۳ م صادرات روسیه به ایران ۲/۱ تا ۳/۸ درصد مجموع صادرات روسیه را تشکیل می‌داد و واردات ۳ تا ۴ درصد کل کالاها بود. ایران در ردیف هشتم تا دهم بازرگانی روسیه قرار داشت. هر بازرگان روسی نشانه‌ای از وجود یک کنسولگری برای دفاع از آن بود و چون بیش از نصف صادرات ایران به روسیه ارسال می‌شد درآستانه جنگ جهانی اول صادرات ایران ۶۰ تا ۷۰ درصد صادرات کشور را شامل می‌شد درحالی‌که مجموع کالاهای صادره به انگلیس و هند در همان زمان کم‌تر از ۱۰ درصد بود (انتز، ۱۳۶۹، ص. ۱۱۰). جایگزینی کالاهای تولیدی غربی به‌جای تولیدات صنایع دستی باعث شد دهقانان، پیشه‌وران شهری و ایلات به تدریج کار و درآمد خود را از دست بدهند. ایران نتوانست صنایع تولیدی را توسعه و میزان سرمایه و کار را رشد دهد و از زوال صنایع دستی جلوگیری کند. حجم صادرات مواد خام ایران در اواخر قرن ۱۹ پنج برابر بیشتر از حجم واردات کالاهای تمام‌شده بود و حجم واردات سه برابر صادرات بود (عیسوی، ۱۳۶۲، ص. ۸۵).

جدول ۱: ترکیب تجارت - واردات عمده ایران (درصد کل) (عیسوی، ۱۳۶۲، ص. ۲۰۶)

اقلام	۱۸۵۰	۱۸۸۰	۱۳-۱۹۱۲
پارچه‌های پنبه‌ای	۴۳	۴۸	۳۰
پارچه‌های پشمی و ابریشمی	۲۳	۱۵	۵
چای	۹	۲	۶
شکر	۲	۸	۲۴
اجناس فلزی	۲	۲	۲
حبوبات	۰	۰	۴
مواد نفتی	۰	۱	۲

تبیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران

جدول ۲: صادرات عمده ایران (درصد کل)

اقلام	۱۸۵۰	۱۸۸۰	۱۹۱۱-۱۳
ابریشم و تولیدات آن	۳۸	۱۸	۵
منسوجات پنبه‌ای و ابریشمی	۲۳	۱	۱
حبوبات	۱۰	۱۶	۱۲
میوه‌جات	۴	۶	۱۳
تنباکو	۴	۵	۱
پنبه خام	۱	۷	۱۹
تریاک	۰	۲۶	۷
فرش	۰	۴	۱۲

تفاوت عمده بین درصد صادرات و واردات قبل و بعد از مشروطه، نتیجه به هم ریختگی اجتماعی و تغییر در ارتباطات خارجی بوده است.

سیاست اقتصادی روسیه

ایران از اوایل قرن ۱۹ به دلیل موقعیت جغرافیایی خود مورد توجه سیاسی و اقتصادی سه کشور انگلستان، روسیه و فرانسه قرار گرفت. اهمیت اقتصادی هند همواره ضرورت دور نگه داشتن آن از نفوذ و تسلط قدرت‌های استعماری رقیب را در اولویت دیپلماسی انگلستان قرار داده بود. در چنین شرایطی روسیه به دلیل سیاست‌های توسعه طلبانه و برای رسیدن به آب‌های آزاد و گرم خلیج فارس همواره بر مناسبات خود با حکام ایران تأکید داشت و تلاش می‌کرد ایران را به شکل پایگاهی برای تسلط بر افغانستان و هند و رسیدن به آب‌های آزاد خلیج فارس در اختیار داشته باشد (مدنی،

جامعه‌شناسی تاریخی _____ دوره ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

بی‌تا، ص. ۲۴۸). در آغاز توجه قدرت‌های استعماری به ایران براساس انگیزه‌های سیاسی بود، اما با تغییر رویکرد نفوذ اقتصادی، ادغام ایران در اقتصاد جهانی از طریق تحمیل قراردادهای تجاری، گمرکی و حقوقی و با استفاده از اعمال فشارهای سیاسی و نظامی محقق شد. پس از دو دوره جنگ میان ایران و روسیه و انعقاد عهدنامه‌های گلستان (۱۲۲۸ق/۱۸۱۳م) و ترکمانچای (۱۲۴۳ق/۱۸۲۸م) روابط دو کشور تغییر کرد. در این میان، گام عمده در جهت ادغام ایران در اقتصاد جهانی در قرن نوزدهم، عهدنامه تجاری ترکمانچای بود.

در اینجا، تعرفه‌گذاری گمرکی در قراردادهای امتیازات و وام‌هایی که در دوره حکومت ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه، در رابطه‌ای نابرابر با روسیه، دولت ایران را ملزم به پذیرش معافیت‌های گمرکی ناچیز برای تجار کرد، بررسی می‌شود.

قرارداد خط تلگراف استرآباد - چک‌شُلر (سال ۱۲۹۸ق/۱۸۸۱م)

امتداد خطوط تلگراف در گیلان و انزلی به علت موقعیت جغرافیایی منطقه و نفوذ روسیه در آن مناطق حائز اهمیت بود. وجود تلگراف ضمن آن‌که عواید مالی فراوانی نصیب دولت می‌کرد در گسترش نظارت دولتی بر سراسر کشور، ابلاغ سریع فرمان‌ها، آگاهی به موقع از تحولات ولایات دوردست و کاهش خطر بروز شورش، مؤثر بود (کرزن، ۱۳۶۷، ص. ۷۳۴).

طبق ماده اول قرارداد امتداد خط تلگراف استرآباد - چک‌شُلر که در سال ۱۲۹۸ق/۱۸۸۱م، منعقد شد؛ روسیه مخارج نگهداری و تعمیر سیم تلگراف چک‌شُلر و استرآباد را تا زمان انقضای مدت قرارداد تقبل می‌کرد و ایران نیز متعهد می‌شد از دریافت حقوق گمرکی از ابزار و ادوات این کار خودداری کند (لیتن، ۱۳۶۷، ص. ۱۱۱). براساس ماده سوم، ایران موافقت خود را با سکونت صاحب‌منصبان روسی در

تیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران
برخی جاهای مسیر خط تلگراف جلفا - چکشلر اعلان کرده بود. مفاد بند ۵ و ۶ درباره
تعهد دولت ایران مبنی بر موافقت بر تعیین حق دولت ایران از بابت تلگراف‌های
ترانزیتی بین جلفا، استرآباد، ساحل شرق دریای خزر و تهران بود. روسیه مقدم بودن
تلگراف‌های دولتی، در این مسیر را بر سایر تلگراف‌های ایران می‌پذیرفت (رمضانی،
۱۳۸۶، ص. ۱۸۴). با انعقاد این قرارداد که توسط مؤتمن‌الملک، وزیر امور خارجه و
زینوویف^۹ وزیر مختار روسیه در ایران امضا شد، دسترسی روس‌ها به تهران آسان شد.
با این قرارداد روسیه می‌توانست از وضعیت تجاری و اقتصادی این مناطق مطلع شود و
در کنار کنسولگری خود در شهرها مطالب خود را راحت و سریع به داخل و خارج
ارسال کند.

شرکت بیمه حمل و نقل ایران (۱۳۰۸ق/۱۸۹۰م)

به موجب ماده ۹ قرارداد تأسیس شرکت بیمه حمل و نقل ایران (۱۳۰۸ق/۱۸۹۰م) که با
«پولیکف» روسی و به مدت ۷۵ سال بسته شد، مقرر شد همه معاملات، اسناد،
نوشته‌ها، ملزومات و اثاثیه بیمه مرکزی، دفاتر و شعب متعلق به اداره مرکزی از حقوق
گمرکی، مالیات، عوارض راهداری معاف شود. در فصل ۱۰ طرف روسی تعهد داد در
قبال معافیت مزبور، سالی سیصد تومان در ده سال اول، پانصد تومان در ده سال دوم و
یک هزار تومان در سنوات بعد به خزانه دولت ایران، پرداخت کند (انتتر، ۱۳۶۹،
ص. ۹۴).

از علل انعقاد این قرارداد می‌توان به تأثیرپذیری ناصرالدین‌شاه از پیشرفت
کشورهای غربی، تلاش دولت برای تأمین رفاه و آسایش عمومی، انتشار افکار
خیرخواهانه در کشور و ایجاد اطمینان در حمل و نقل و تجارت اشاره کرد. به موجب این
قرارداد غیر از شرکت بیمه روسی و شرکایش، کسی حق ایجاد شرکت بیمه در داخل

ایران را نداشت. تعرفه دریافتی آن قابل توجه بود و سود فراوانی عاید شرکت روسی می‌کرد و از آنجا که محصولات تجاری ایران فقط توسط این شرکت حمل و نقل می‌شد تجار ایرانی ضرر می‌کردند (رهبری، ۱۳۸۷، ص. ۵۲). ایجاد شرکت حمل و نقل باعث تسریع در ارسال و وصول کالاهای روسی و توسعه آن در کل نقاط ایران شد. معافیت گمرکی نیز به سود روسیه بود همچنین حق راهداری که توسط روسیه از تجار و محصولات ایرانی گرفته می‌شد، سود قابل توجهی را عاید روس‌ها می‌کرد.

بانک استقراضی روس (۱۳۰۷ق/۱۸۹۰م)

هنگامی که سران دولت ایران، از روسیه درخواست قرض کردند، روس‌ها داشتن بانکی را در ایران لازم دیدند. امتیاز تأسیس بانک در سال ۱۳۰۷ق/۱۸۹۰م به امضای امین‌السلطان صدراعظم و قوام‌الدوله وزیر امور خارجه رسید. این امتیاز به مدت ۷۵ سال به ژاک پولیاکف واگذار شد.

در ماده ۸ این امتیاز، ایران برای شرکت روسی معافیت مالیاتی در نظر گرفته بود و تمام دارایی‌ها و سرمایه و عایدات شرکت از حقوق گمرکی و مالیات، معاف شده بود (اسماعیلی، ۱۳۸۰، ص. ۶). همچنین بانک اجازه صرافی، انجام امور بازرگانی و خرید سهام را داشت و وام‌های بدون وثیقه به برخی از بازرگانان، شاهزادگان و دولت‌مردان ایرانی می‌داد (کرزن، ۱۳۶۷، ص. ۷۸۸). بانک استقراضی با داشتن شعباتی در استرآباد، بندرگز، بارفروش، رشت و انزلی و به‌ویژه از راه دریای خزر، در صادرات کالاهای ایران به روسیه، نقش مهمی را ایفا می‌کرد (لیتن، ۱۳۶۷، ص. ۸). همچنین در شهرها برای مالکان و باواسطه برای زارعانی که جنس داشتند، اعتبار باز و تلاش می‌کرد که در خرید محصولات آن‌ها مانند ابریشم، خشکبار، فرش، پنبه، پشم و سایر مواد خام، این بانک مجاز باشد (انتنر، ۱۳۶۹، ص. ۸۵). با تأسیس بانک استقراضی، ایران سهم بیشتری

تیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران
از آزادی اقتصادی خود را از دست داد. بانک استقراضی اهرم اصلی نفوذ اقتصادی
روسیه در دوران سلطنت مظفرالدین شاه بود.

قرارداد راه‌سازی انزلی به قزوین (۱۳۱۰ق/۱۸۹۲م)

در ابتدای دوره ناصری اولین خواسته کشورهای استعماری برای اتصال ایران به مناطق
موردنظرشان ایجاد راه‌هایی بود که بتواند آن‌ها را به مقصود برساند. از این رو محتوای
اغلب قراردادهای این دوره، واگذاری امتیاز راه‌های شوسه و راه‌آهن شمال و جنوب
کشور به دو کشور روسیه و انگلستان بود. روس‌ها برای تسلط بر تجارت حاشیه خزر
و پیوند تجارت قفقاز با فلات مرکزی ایران و خلیج فارس بر آن بودند تا هم از لحاظ
نظامی وسایل ارتباط سریع و گسترده‌ای را فراهم آورند و هم تجارت خود را از طرف
جنوب تا خلیج فارس و دیگر نقاط گسترش دهند (لندور، ۱۳۸۸، ص. ۱۵۱). وجود
راه‌های ارتباطی نامناسب میان ایالات کشور، موجب اختلال در دستیابی به نواحی
مجاور شده و ایران را به نواحی متمایز تبدیل کرده بود. هر مرکز به نواحی پیرامون
خود وابسته بود ولی تا حدی خودکفا و خودمختار بود. در نتیجه مشکلات تردد، گاهی
محصولات کشاورزی ایران از روسیه دوباره به ایران صادر می‌شد. مثلاً برنج گیلان از
طریق رشت و دریای خزر به عشق‌آباد روسیه می‌رفت و از آنجا دوباره به مشهد و
نواحی شرقی ایران صادر و خیلی ارزان تمام می‌شد (Floor, ۲۰۰۳, p. ۲۹). روسیه
مدت‌ها صاحب مقام اول در تجارت خارجی با ایران بود و قریب ۴۵ درصد و انگلیس
و هند ۲۵ تا ۳۰ درصد معاملات خارجی را در دست داشتند (آوری، ۱۳۸۷، ص. ۱۵۵).
برخی از محققان معتقدند اگر سیستم حمل‌ونقل بهبود می‌یافت، روزه‌ای برای
توسعه بازرگانی خارجی به وجود می‌آمد و سیستم حمل‌ونقل ارزان ایران را قادر می‌کرد
تا تولیدات آن با محصولات کشورهای مختلف رقابت کرده و وابستگی کالاهای ایرانی

به بازار روسیه را کاهش دهد (Fateh, ۱۹۲۶, p. ۶۱). قرارداد راه‌سازی انزلی - قزوین در سال (۱۳۱۰ق/۱۸۹۲م) به مدیر شرکت بیمه حمل‌ونقل ایران «آناتولی نیکلایویچ بوستلمن»^۱ واگذار و شرکت از پرداخت مالیات به مدت ۹۹ سال معاف شد.

در ماده ۴ قرارداد، دولت ایران بر معاف شدن شرکت بیمه حمل‌ونقل از حقوق گمرکی مربوط به جاده‌سازی تعهد می‌داد و در ماده ۶، شرکت بیمه برای عبور از راه تازه ساخته‌شده به دریافت حقوق راهداری از رعایای دولت ایران و دولت‌های خارجی مجاز شناخته شده بود. فصل ۸ و ۱۱ به ممنوع شدن دخالت حکام و سایر مأموران دولت در کارهای شرکت بیمه و تعهد دولت ایران برای دریافت غرامت خرابی جاده‌ها از طرف افراد مخرب و تحویل آن به شرکت در مدت یک ماه، مربوط می‌شد (تیموری، ۱۳۳۲، ص. ۳۵۴). با انعقاد این قرارداد بندرانزلی به یک بندر نیمه روسی تبدیل شد و محور تهران - قزوین، رشت و انزلی به مراکز سیاسی و اقتصادی روسیه وصل شد. همچنین شرایط محیطی مناسبی را برای رشد اندیشه‌های روشنفکری در میان مردم استان گیلان فراهم آورد حتی در جریان مشروطیت، گیلانی‌ها به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مخالفان استبداد، با دولت مرکزی درگیر شدند و از این راه تهران را فتح کردند.

امتیاز بهره‌برداری از جنگل‌های شمال

تا قبل از مشروطه، دولت ایران سیاست ثابت و پایداری درباره جنگل‌های شمال نداشت؛ گاهی حکم منع قطع درختان جنگلی را صادر می‌کرد و گاهی بریدن درختان جنگلی به‌صورت بی‌قاعده‌ای انجام می‌گرفت (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶، ص. ۲۸۶). سال ۱۲۹۹ق/۱۸۸۲م ناصرالدین‌شاه اختیار جنگل‌های مازندران را به مدت پنجاه سال به نایب‌السلطنه واگذار کرد و مقرر شد تجار خارجی برای تجارت چوب از او اجازه بگیرند. این مسئله موجب اعتراض دولت‌های خارجی شد، زیرا آن را مخالف

تیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران
عهدنامه‌های منعقدہ می‌دانستند. ایران اعتراض‌ها را رد کرد، ولی عملاً تغییری در
وضعیت جنگل‌ها ایجاد نشد تا اینکه پس از سفر سوم ناصرالدین‌شاه، تجارتخانه روسی
کوسییس تئوفیلاکتوس^{۱۱} یک امتیاز ۲۵ ساله (۱۳۱۷ق/۱۸۹۹م) با امضای میرزاعلی
اصغرخان امین‌السلطان به دست آوردند و مقرر شد تجارتخانه در دو سال اول از
پرداخت حقوق دیوانی معاف بوده، اما از سال سوم سالی هزار تومان وجه رایج به
خزانه دولت پرداخت کند.

ماده ۶ قرارداد درباره تعهد شرکت برای پرداخت پول به دولت ایران، طی دو قسط
مساوی و مجاز نبودن دولت ایران برای دریافت عوارض گمرکی و راهداری از شرکت
بود. این قرارداد محدودیت و موانع بسیاری برای بازرگانان داخلی ایجاد کرد؛ چون هر
نوع فعالیت در امر تجارت چوب باید با اجازه تجارتخانه انجام می‌شد. نظارت نکردن
دولت بر محموله‌های چوبی از یک سو و حمایت نکردن از بازرگانان داخلی سبب بروز
پیامدهایی شد. دولت روسیه در این زمینه نیز از اتباع خود در ایران پشتیبانی می‌کرد.
این قرارداد نیز به ضرر بازرگانان ایرانی بود وابستگی آن‌ها را به همراه داشت.

قرارداد گمرکی (۱۳۱۹ق/۱۹۰۱م)

اقدام دیگری که از نظر اقتصادی به نفع روسیه بود انعقاد قرارداد گمرکی
(۱۳۱۹ق/۱۹۰۱م) بود. قرارداد گمرکی از سه لحاظ برای ایران کمرشکن بود:

۱. از نظر اقتصادی حقوق ایران از طرف روسیه نادیده گرفته شد.
  ۲. از لحاظ سیاسی حاکمیت کشور از نظر نظارت بر اداره گمرک، زیر سؤال رفت.
  ۳. از نظر بازرگانی، مانع بزرگی برای تجارت ایران در روسیه محسوب شد.
- در مفاد اول تا سوم قرارداد مقرر شده بود حقوق گمرکی متعلق به کالاهای
صادراتی روسیه، در موقع ورود به ایران فقط بار اول مشمول این قانون باشد و

پس از آن، هیچ‌گونه حقوق گمرکی و سایر عوارض بر آن تحمیل نشد و میزان آن نیز از صدی پنجم، به صدی یک و نیم، به‌استثنای موارد خاص، تغییر یافت و تعرفه‌های پیش‌بینی شده در معاهده ترکمانچای لغو شد (تیموری، ۱۳۳۲، ص. ۴۰۴).

این قرارداد در کوتاه‌مدت باعث شد روسیه بیش از نیمی از تجارت خارجی ایران را به خود اختصاص دهد و کالاهایی مانند چای و قند، شکر، نفت سفید و منسوجات پنبه‌ای با عوارض ناچیز و در برخی موارد بدون عوارض گمرکی وارد ایران شود (آوری، ۱۳۸۷، ص. ۴۹۶).

در سال اول انعقاد قرارداد گمرکی، بیش از ۳۴ میلیون قران کالای روسی معاف از مالیات وارد ایران شد. این رقم تا سال ۱۳۳۱ق/۱۹۱۳م به ۴۰ میلیون قران رسید و هزاران نفر از دهقانان آذربایجانی و خراسانی برای کار به روسیه مهاجرت کردند. توسعه راه‌های خشکی در آسیای میانه، افزایش اتباع روس در ایران، خدمات مالی بانک استقرایی، مرزهای نسبتاً طولانی با روسیه، مشابهت خوی و خصلت مردمان مرزهای شمالی ایران با مردم استان‌های مرزی روسیه، کثرت جمعیت و ثروتمندی نسبی استان‌های شمالی کشور نسبت به مناطق جنوبی از نتایج این قرارداد بود (گلیدو، ۱۳۷۶، ص. ۲۴۷). در اوایل جنگ جهانی اول حدود ۵۰۷۰ نفر از اتباع روسی در ایران مشغول امور اقتصادی بودند (عیسوی، ۱۳۶۲، ص. ۳۳). روس‌ها با تغییر در وضع حقوق گمرکی، کاهش تعرفه‌های گمرکی مال‌التجاره‌های خود و مقابله با تجارت انگلیس، نفوذ خود را در ایران افزایش دادند. به دلیل ناآگاهی امین‌السلطان، تلاش‌های آرگروپولو وزیرمختار روسیه در تهران، زمینه‌سازی‌های نوز و انعقاد قرارداد گمرکی، وابستگی اقتصاد ایران به روسیه افزایش چشم‌گیری یافت.

تیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران

احمد اشرف وضعیت پیش آمده را وضعیت نیمه استعماری می نامد و می نویسد از نظر اقتصادی ادغام نواحی نیمه مستعمره به بازار جهانی، سرآغاز ازهم پاشیدگی بازارهای کوچک محلی، رشد تجارت خارجی، تخصص در تولید و صدور مواد خام، زوال صنایع دستی، اعتماد به مصرف مصنوعات غربی و در کل موجب وابستگی اقتصادی به قدرت های استعماری می شود. از مشخصات وضعیت تازه، به هم خوردن توازن پرداخت ها، افزایش قرض های خارجی، سلطه قدرت های استعماری بر مؤسسات اقتصادی مانند بانک ها، گمرک ها و بازارهای محلی و نیز تسلط آنان بر تجار و اصناف بود (اشرف، ۱۳۵۹، ص. ۴۶). به نظر می رسد تنها عامل رونق تجارت روسیه با ایران انعقاد قرارداد گمرکی نبود، بلکه عواملی چون فعالیت های بانک استقراضی، نزدیکی خاک روسیه به بازار و مراکز پرجمعیت ایران، سهولت حمل و نقل و احداث جاده های شوسه در مناطق شمالی ایران، در این افزایش بازرگانی مؤثر بوده است (عیسوی، ۱۳۶۲، ص. ۲۲۶).

هدف اصلی روس ها از این امتیاز نیز، دستیابی به مقاصد سیاسی بود، زیرا با ازبین بردن استقلال اقتصادی ایران می توانستند سلطه استعماری خود را بر این کشور تحکیم و تکمیل کنند و ایران را ازهر نظر به خود وابسته سازند. قرارداد گمرکی با ضرر و زبانی که برای تجار و صنایع داخلی ایران داشت، موجب اعتراض و نارضایتی هایی شد و قشرهایی از مردم ایران را در مبارزه برای انقلاب مشروطه مصمم تر ساخت. با توجه به زمان اجرای این معاهده (۱۳۲۱ق/۱۹۰۳م) می توان آن را یکی از عوامل تحریک و بیداری مردم ایران در انقلاب مشروطه دانست.

وام‌های دریافتی

آخرین زورآزمایی دیپلماتیک روسیه و انگلستان تا قبل از انقلاب مشروطیت حول محور وام‌های دریافتی ایران بود. وام اول در دوره حکومت مظفرالدین‌شاه و صدارت امین‌السلطان دریافت شد. سال ۱۳۱۷ق/۱۹۰۰م قراردادی محرمانه بین ایران و بانک استقراضی روسیه امضا شد که به موجب ماده اول آن، بانک متعهد شد مبلغ ۲۲۵۰۰۰۰۰ روبل با سود صدی پنج به مدت ۷۵ سال به دولت ایران واگذار کند.

براساس بند ۴ تا ۸ قرارداد، عایدات کل گمرک دولت ایران به استثنای گمرک فارس و بنادر خلیج فارس به عنوان ضمانت وام تعیین و مقرر شد عایدات ضمانت‌ها به بانک استقراضی پرداخت شود. همچنین توافق شد، اضافه عایدات، بعد از استهلاك سالانه اقساط وام پس از شش ماه به حساب دولت ایران پرداخت شود و اگر چنانچه تأخیر جدیدی در پرداخت اقساط شش ماهه از سوی ایران رخ داد، بانک مجاز خواهد بود جهت رسیدگی به همه گمرکات ایران، به استثنای گمرکات فارس و بنادر خلیج فارس، اداره‌ای تأسیس کند. ایران نیز تعهد داد در صورت ناکافی بودن عایدات حاصل از تأسیس اداره مذکور، ضمانت جدیدی را جایگزین آن معرفی کند و زمانی که ایران تمامی مبلغ اصل و فرع وام را به روسیه نمی‌پرداخت، حق نداشت بدون رضایت آن‌ها از کشور خارجی دیگر وام بگیرد (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱، ص. ۲۰۹) که نشانه نظارت انحصاری روسیه بر اقتصاد و دولت ایران بود. این وام علاوه بر وارد کردن ضربه شدید بر موقعیت انگلیس در ایران، صرف تفریح شاه و هیئت همراه وی در اروپا شد و هیچ‌گونه هزینه‌ای برای آبادی کشور به دنبال نداشت (ساکما، ۲۴۰۰۱۰۹۰۰).

سال ۱۳۱۹ق/۱۹۰۲م امین‌السلطان، دومین قرض را برای پرداخت حقوق مأموران دولت و تهیه مقدمات سفر دوم مظفرالدین‌شاه، به مبلغ ۱۰/۰۰۰/۰۰۰ روبل از بانک

تیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران
استقراضی گرفت. از شرایط روس‌ها انعقاد قرارداد جدید بازرگانی، طرد نفوذ
انگلیسی‌ها از ضرابخانه تهران و اعطای امتیاز لوله‌کشی نفت به بانک استقراضی بود.
شاه در قبال دریافت آن، منابع ملی و کاهش حقوق گمرکی به نفع دولت روسیه را
به‌عنوان ضمانت وام تعیین کرد (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱، ص. ۳۴۴).

روسیه با این وام امتیاز ساخت راه شوسه جلفا به تبریز و تهران را به دست آورد و
عواید جاده‌های شمال ایران را وثیقه بازپرداخت وام مذکور قرار داد. بعداً این وام با وام
اول یک‌کاسه و مقرر شد دولت ایران سالانه بابت هر دو وام مبلغ ۲۹۴ / ۶۷۰ / ۱ منات
و ۲۰ کوپک به دولت روسیه پرداخت کند. همچنین امتیاز انحصاری استخراج معادن
واقع در اطراف راه‌های مذکور نیز به روسیه داده شد. این راه‌ها از جهت تجارت روسیه
با ایران دارای اهمیت بود و تا اواسط جنگ جهانی اول و انقلاب اکتبر روسیه (۱۳۲۶ق/)
۱۹۱۷م) وصول حق راهداری و عوارض و نظارت بر عبور و مرور در آن‌ها در دست
روسیه بود (واحد نشر اسناد، ۱۳۷۰، ج ۵ / ص. ۲۳). با این حال برای رفع مشکلات
کشور و ام‌ها هم چاره‌ساز نبودند و نیاز درباریان جاه‌طلب، مخارج سفر شاه را تأمین
نمی‌کرد و موجب وابستگی بیشتر کشور می‌شد.

سردمداران قاجاری و اقتصاد کشور

ادغام ایران در اقتصاد جهانی نظام سرمایه‌داری جریانی تدریجی بود که با آغاز قرن
۱۹م و متأثر از تحولات بین‌المللی آغاز شد. در سال ۱۳۲۱ق/ ۱۹۰۳م اولین تعرفه
گمرکی براساس ارزش و وزن تنظیم شد و با استفاده از آن درآمد گمرک نسبت به سال
گذشته که در حدود ده میلیون ریال بود، حدود پنج برابر افزایش یافت (یکتایی، ۱۳۵۵،
ص. ۱۲۶) و به‌مرور بین بازرگانی و درآمد توازن برقرار شد.

در بحران اقتصادی سال ۱۳۲۳ق/۱۹۰۵م که زمینه‌ساز آن، وقوع جنگ روسیه و ژاپن، انقلاب روسیه، شیوع وبا، برداشت بد محصولات کشاورزی و از رونق افتادن تجارت در مناطق شمالی بود، قیمت مواد غذایی افزایش یافت. در شهرهای تهران، تبریز، رشت و مشهد، قند و شکر ۳۳ درصد و گندم ۹۰ درصد گران‌تر شد و درآمد گمرکات کاهش یافت و با درخواست‌های دولت برای دریافت وام‌های جدید موافقت نشد. دولت ناچار تعرفه‌های وضع شده بر بازرگانان را افزایش داد و بازپرداخت دیون محلی را به تعویق انداخت. این نابسامانی‌ها موجب اعتراض عمومی شد (آبراهامیان، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۴)، زیرا طبقه حاکم به دلیل رشوه‌هایی که دریافت می‌کرد امتیازاتی به خارجی‌ها می‌داد که در درازمدت پیامدهای مهمی داشت. در بخشی از این امتیازات تجار و تولیدکنندگان خارجی مشمول معافیت‌هایی می‌شدند که شامل تجار و تولیدکنندگان بومی نمی‌شد (سیف، ۱۳۷۳، ص. ۳۱۸).

از آنجاکه سردمداران ایران به جای اصلاح امور داخلی، به فکر حفظ حکومت خود بودند، در زمینه رفع بحران مالی نیز کاری انجام ندادند و منافع شخصی دیوان‌سالاران دولتی، آنان را به سمت رقابت با دولت پیش راند، در نتیجه منافع اقشار عمومی قربانی شد (سو، ۱۳۸۸، ص. ۱۹۰). ناتوانی دولت قاجار تا حد زیادی ناشی از بحران مالی بود که تقریباً در تمام طول حکومت این سلسله ادامه یافت و تا حدی ناشی از ضعف سلسله قاجاریه و نظام جهانی بود که راه را برای بحران مشروعیت در برابر جامعه مدنی هموار ساخت (فوران، ۱۳۸۲، ص. ۲۱۷).

با تأمل در نظریه والرش‌تاین می‌توان گفت، هنگامی که قدرت حاکمه به درون کشور و مرزهایش توجه کند تلاش می‌کند قانونی را تصویب کند که فرد، گروه یا ساختار فرعی درون دولت حق سرپیچی از آن قوانین را نداشته باشد و زمانی که دولت به

تیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران بیرون از مرزهایش توجه می‌کند به این معنی است که دولت دیگری حق ندارد مستقیم و یا غیرمستقیم در درون مرزهای آن، اعمال قدرت کند، چراکه نقض خودمختاری آن دولت به شمار می‌رود. بی‌شک دولت‌های قاجاری هم مدعی بودند درون قلمروشان اقتدار دارند، اما علاوه بر خودمختاری داخلی باید ادعاهای دولت‌ها در یک نظام بین‌المللی نیز به صورت دوجانبه به رسمیت شناخته شود. درحالی‌که دیدگاه روسیه و انگلستان در مورد دولت‌های قاجاری متفاوت از نظر دولتمردان ایران بود. آنان قدرت دولت‌های قاجاری را به‌طور کامل به رسمیت نمی‌شناختند.

در زمینه میزان نفوذ روسیه بر سران قاجاری، زمانی که میرزا حسین‌خان سپهسالار از صدارت عزل شد ناصرالدین‌شاه قصد کشتن و ضبط اموال او را داشت. اما سفیر روس نزد شاه رفت و رسماً اخطار کرد که میرزا حسین‌خان دارای نشان و حمایتی ممتاز از دولت روس است و پیش از آن‌که صدمه‌ای به او برسد باید گنااهش برای اولیای دولت روس آشکار شود. با این ملاقات شاه از کشتن میرزا حسین‌خان منصرف شد و دستور داد که مهرهای سپهسالاری و وزارت خارجه را تسلیم مقام سلطنت کند و خود به قزوین برود و مقیم آنجا باشد (تیموری، ۱۳۳۲، ص. ۵۶).

نیک‌ی کدی دربارهٔ ناتوانی دولت در زمینه رقابت تجار ایرانی و خارجی می‌نویسد: بازرگانان ایرانی چندین بار از حکومت خواستند تا در برابر سیل کالاهای خارجی که از هرگونه عوارض داخلی معاف بودند و از کالاهای ایرانی ارزان‌تر به فروش می‌رفتند، از آن‌ها حمایت کند اما دولت که می‌توانست عوارض داخلی را محدود سازد و از محصولات دستی و ماشینی ایران حمایت کند، این کار را نکرد. لذا تولیدات صنایع دستی به شدت ضربه دید و در مراکز شهری، از جمله اصفهان، صنعتگران با بیکاری و فقر روبه‌رو شدند و بسیاری از صنایع دستی قدیمی رو به زوال نهاد یا به کلی

از بین رفت (کدی، ۱۳۸۱، ص. ۶۸). این امتیازات وضعیتی را به وجود آورد که ایران نه کنترل بر واردات داشت و نه می‌توانست صادراتش را در جهت مفیدی سوق دهد و قواعد و نظاماتی به وجود آورد که عمدتاً به ضرر تاجران و تولیدکنندگان داخلی بود. نمونه آن، اجبار تجار به پرداخت عوارض راهداری بود که تجار خارجی از پرداخت آن معاف بودند (سیف، بی‌تا، ص. ۳۱۸).

در نتیجه انعقاد قراردادهای گمرکی و اخذ وام‌های متعدد با پشتوانه پرداخت عواید گمرکی، ایران در ردیف کشورهای حاشیه‌ای قرار گرفت، به طوری که در اواخر دوره قاجار، روسیه ایران را دولتی مستقل به حساب نمی‌آورد (کاظم‌زاده، ۱۳۷۱، ص. ۶۴۸). درحقیقت، ایران عهد قاجار، نه از استقلال اقتصادی برخوردار بود و نه مستعمره روسیه و انگلیس بود تا از مزایای ناچیز آن برخوردار شود. اتصال اقتصاد ایران به اقتصاد سرمایه‌داری غرب، موجب شد که ارزش پول ایران تابع ارز خارجی شود و با سقوط ارزش نقره در جهان کاهش یابد و موجب افزایش هزینه کالاهای وارداتی شود. چنانچه در فاصله سال‌های ۱۲۲۹ تا ۱۲۷۹ش (۱۸۵۰-۱۹۰۰م) قیمت اجناس زیادی در ایران تا ۶۰۰ برابر افزایش یافت (تقوی‌مقدم، ۱۳۹۱، ص. ۲۹). در این شرایط، طبیعی است که وضع معیشتی مردم رو به وخامت برود و بسیاری از برنامه‌های عمرانی دولت از قبیل اصلاح و تکمیل شبکه راه‌سازی و یا سایر خدمات عام‌المنفعه که نقش مؤثری در رونق اقتصادی کشور و بهبود زندگی مردم دارد، تعطیل شود.

به عقیده والرش‌تاین مهم‌ترین ویژگی کشورهای حاشیه‌ای، کشاورزی تجاری و خدمات متکی بر تولید مواد خام است؛ یعنی مناطق حاشیه‌ای، تنها از طریق کاهش هزینه‌ها و افزایش سهم خود در بازار می‌توانستند در مقابل نزول قیمت‌ها و تضعیف بازار جهانی برای محصولات خود چاره‌اندیشی کنند و چون بازارهای منطقه‌ای نسبت

تبیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران

به بازارهای جهانی سود کم‌تری داشتند، تولیدکنندگان بزرگ می‌توانستند کاهش درآمدهای خود را از طریق افزایش تولیدات محلی جبران کنند. این کشورها برای ثابت نگه‌داشتن سطح سود خود ناچار به حمایت از بازارهای داخلی خود بودند، زیرا در حوزه‌های تجارت، منابع مالی، کشت و صنعت برتری بالایی داشتند (سو، ۱۳۸۸، ص. ۱۹۸). با پیوستن ایران به اقتصاد جهانی، بازارهای محلی در اقتصاد ملی ادغام شدند و با واردات محصولات کارخانه‌ای، حجم تجارت افزایش یافت. صدور محصولات کشاورزی به‌ویژه پنبه، برنج، تنباکو و... خودکفایی جامعه محلی را بین برد و کشاورزی تجاری را رونق داد و دادوستد میان شهر و روستا، صادرکنندگان، روستاییان، رباخواران و کشاورزان را بیشتر کرد (فوران، ۱۳۸۲، ص. ۹۷). از آنجاکه دولت روسیه در قراردادها و امتیازات واگذار شده، معمولاً از موضع دولتی قوی و فاتح برخورد می‌کرد، بیشتر تعهدات، مربوط به ایران بود و روسیه بارها همان تعهدات اندک‌ش را یا نقض می‌کرد و یا با سوءتعبیر آن، در اجرای مقاصد سیاسی - اقتصادی خود از آن‌ها بهره‌برداری می‌کرد که به نمونه‌هایی از آن‌ها اشاره شد.

نتیجه

این پژوهش بر آن بود تا با استنتاج از نظریه نظام جهانی والرشتاین، سازوکار تحمیل قراردادهای تجاری - گمرکی با روسیه تزاری و تعیین عواید گمرکی کشور را به‌عنوان تضمینی برای بازپرداخت وام‌های دریافتی و تعهدات ایران در قراردادها و امتیازات واگذار شده در دوره ناصری و مظفری بررسی کند و جایگاه اقتصادی ایران را در اقتصاد جهان مورد تحلیل قرار دهد. در این دوره با وجود تلاش برای اصلاحات، اقتصاد ایران بر پایه کشاورزی سنتی و تولید مواد خام معدنی یا کشاورزی بود. نظام صنعتی و بانکداری ضعیف و سرمایه قدرتمند، متشکل و انباشته‌ای نیز در کشور وجود نداشت.

به دلیل ضعف ساختارهای سیاسی و اقتصادی و عدم اطمینان دولت روسیه نسبت به دولت‌های حاکم بر ایران، این تردید وجود داشت که اگر دولت ایران به تعهد خود عمل نکند یا کوتاهی نماید، خسارت وارده چگونه باید جبران شود؟ از این رو تعیین تضمین می‌توانست این مسائل را تا حدودی حل کند. لذا برای اینکه اطمینان حاصل شود که عواید گمرکی مرتباً وصول می‌شود و به ضمانت قرض اختصاص خواهد داشت مقرر شد عواید گمرکی به‌عنوان پشتوانهٔ وام‌ها و تعهدات ایران تعیین و به‌منظور تنظیم ساختار گمرکات، ادارهٔ آن به بلژیکی‌ها واگذار شود. در اصل روسیه نیز با وضع مقررات و تعرفه‌های سنگین گمرکی در قراردادهای، از تولیدات داخلی خود حمایت می‌کرد.

بنا بر نظریهٔ نظام جهانی والرشتاین در ایران طبقهٔ سرمایه‌دار بسیار ضعیف و وابسته بود و گروه وسیعی از دهقانان و کارگران فقیر شهری وجود داشتند. دولت از نظر ساختار داخلی و خارجی ضعیف بود و با عدم حمایت از تولیدات محلی خسارت‌های فراوانی به بخش کشاورزی و صنایع وارد کرد و موجب شد نواحی شمال ایران با قرار گرفتن در مدار اقتصادی روسیه به تأمین‌کنندهٔ مواد خام تبدیل شود که نشان‌دهندهٔ تغییر کارکرد شیوهٔ تولید، تبدیل ایران به مستعمرهٔ اقتصادی و جایگاه اقتصادی ایران تحت تأثیر کشورهای نیمه‌حاشیه‌ای و مرکز است. براساس نظریهٔ والرشتاین در ایران شیوهٔ تولید کالا که مالکیت ابزارهای تولیدی چگونگی به‌کارگیری نیروی انسانی را مشخص می‌کند، جوهرهٔ روابط اجتماعی بود و به تسلط یک طبقه بر سایر طبقات اجتماعی منجر می‌شد و انباشت سرمایه نیز به روابط تولیدی و طبقهٔ حاکم امکان ادامهٔ بقا می‌داد. دولتمردان ایرانی که توان کنترل و افزایش بهره‌برداری از عواید گمرکی را نداشتند زمانی که در تنگنای نفوذ دو قدرت سلطه‌گر انگلستان و روسیه قرار می‌گرفتند به‌منظور

تیین مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران

کاهش سلطه آنان، از نفوذ دولت سوم خارجی حمایت می‌کردند و ناخواسته کشورهای رقیب را به سوی اتخاذ سیاست تشریک‌مساعی سوق می‌دادند. انفعال رجال کشور نیز در تدوین مفاد معاهدات، نحوه پرداخت تعرفه‌های گمرکی و اخذ وام‌های سنگین، نشانه وضعیت آشفته مالی کشور بود و بیگانگان از ضعف دولتمردان ایرانی به سود خود استفاده می‌کردند. اگرچه مفادی از عهدنامه‌ها برای ایران نتایج مفیدی داشت، اما موجب وابستگی به سیاست‌های زورگویانه دولت‌های سلطه‌گر شد و مانع از حمایت‌های تعرفه‌ای دولت از صنایع بومی در مقابله با کالاهای اروپایی شد.

معافیت‌های مالیاتی برای کالاهای روسی، هم موجب افزایش اتباع روسی در کشور گردید، و هم عدم کنترل گمرکات توسط ایران موجب افزایش میزان واردات، ورشکستگی تجار داخلی، نابودی صنایع کوچک و ایجاد سیستم اقتصادی دلال و وابسته به خارج شد و توسعه در صنعت که به معنای درنوردیدن مرزهای سنتی و منطقه‌ای و ورود به عرصه فناوری و جهانی شدن است، مغفول ماند.

هرچند در این دوره ایران رشد کرد، اما رشدی که محصول خودش نبود بلکه تحت شرایط و فشار عوامل خارجی بود. با انعقاد برخی از این قراردادها هم بخش‌های زیادی از خاک ایران جدا شدند و هم تنها چیزی که موردنظر نبود، صلاح مردم و کشور بود. به بیان دیگر، از سویی خود غرب در وابستگی کشور به بیگانگان و به وجود آمدن این شرایط سهمیم بود و از سوی دیگر، این‌گونه وانمود می‌شد که راه خلاص شدن از این شرایط، وابستگی مضاعف به بیگانگان (نیروی سوم) است. در کل در این عصر لزوم توجه به ثبات سیاسی و اقتصادی در تعرفه‌گذاری کالا و فراهم کردن بسترهای لازم در سیاست‌های کلان کشور در صنعتی شدن و توسعه اقتصادی ایران نقش مثبت، مؤثر و روبه‌جلو نداشته است.

در نهایت رشد تجارت خارجی به نفع کشورهای خارجی موجب آغاز مبارزه تجار علیه دولت شد، زیرا آن دسته از فعالیت‌های اقتصادی که سود کم‌تری داشتند در کشور متمرکز بودند. از نظر تجار مبارزات مشروطه‌خواهی می‌توانست منافع آنان را تأمین و یک اقتصاد ملی به وجود آورد، اما با وجود حضور چشمگیر تجار در مجلس اول (۱۳۲۶-۱۳۲۴ق/۱۹۰۶م) و به دلیل وضعیت بحرانی در دوره مجلس دوم (۱۳۲۷-۱۳۳۰ق/۱۹۱۰م) تلاش برای اصلاحات اقتصادی که امید و انگیزه‌ای برای رسیدن ایران به رشد و توسعه اقتصادی بود، عملاً به بن‌بست رسید. امیدی که ایران آن روز را در آستانه توسعه یافتگی قرار داد، اما به علت اتفاقات مهمی که بعد از آن رخ داد قدمی به دنیای توسعه یافتگی برداشته نشد. شناخت چیرستی شرایط و اوضاع ایران و چرایی ماندن در آستانه توسعه پژوهش‌های مستقلی را می‌طلبد.

پی‌نوشت‌ها

۱. زاهد، فیاض؛ موسوی، هدی، *مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، بهار ۱۳۹۵، سال هشتم، شماره دوم.
۲. احمدی اختیار، مهدی و دهقان نژاد، مرتضی، *فصلنامه تاریخ در آینه پژوهش*، بهار ۱۳۸۸، سال ششم، شماره دوم.
۳. احمدی، فرج‌الله و آتشگران، مسعود، *تاریخ اسلام در آینه پژوهش*، سال ششم، شماره سوم، پاییز ۱۳۸۸، ۳۴-۵.

۴. Emmanuel Wallerstein

۵. world- system theory

۶. حاشیه اقتصاد جهانی، آن بخش جغرافیایی است که در آن عمدتاً اجناس نامرغوب تولید می‌شود، اما در عین حال بخش جدایی‌ناپذیر نظام جهانی، تقسیم کار است، زیرا کالایی که در این بخش تولید می‌شود در مصرف روزمره اهمیت زیادی دارد (فوران، ۱۳۸۲: ص. ۱۸۲).
۷. اصطلاحی در قراردادهای تجاری بین‌المللی. یعنی هرگاه هر یک از طرفین دولت سومی را مشمول کاستن تعرفه‌های گمرکی یا امتیازهای تجارتهی دیگر قرار دهد، طرف دیگر خودبه‌خود مشمول آن

تبيين مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران

امتیازها خواهد شد. در عرصه جهانی عبارت «most favored nation» به عنوان معادل این اصل عمدتاً در حیطه تجارت بین الملل به کار می رود و از آن بانام «برابری خارجی» یاد شده است (آشوری، ۱۳۵۲، ص. ۹۱).

۸. سازمان اسناد، اداره گمرکات، وزارت مالیه، نمره ۲۰۱۱ شماره سند ۲۴۰۰۰۰۵۷۰

۹. Zinovyev

۱۰. Anatoli Nikolaevich Bostelman

۱۱. Kuis Teofilaktus

منابع

- آبراهامیان، ی. (۱۳۸۰). *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه ا. گل محمدی. تهران: نشر نی.
- احمدی اختیار، م.، و دهقان نژاد، م. (۱۳۸۸). *تحلیلی بر قرارداد گمرکی ایران و روسیه در دوره قاجار*. تاریخ در آینه پژوهش، ۲، ۷-۲۵.
- احمدی، ف.، و آتشگران، م. (۱۳۸۸). *کارکرد و عملکرد گمرکات عهد ناصری*. تاریخ اسلام در آینه پژوهش، ۳، ۵-۳۴.
- آدمیت، ف.، و ناطق، ه. (۱۳۵۶). *افکار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار*. تهران: آگاه.
- ازکیا، م. (۱۳۸۰). *جامعه شناسی توسعه*. تهران: مؤسسه نشر کلمه.
- اسماعیلی، ع. ر. (۱۳۸۰). *اسنادی از اختلاف دعاوی بانک ایران (بانک استقراضی)*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- اشرف، ا. (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران دوره قاجاریه*. تهران: زمینه.
- انتنر، م. ل. (۱۳۶۹). *روابط بازرگانی روس و ایران: ۱۸۲۸ - ۱۹۱۴*. ترجمه ا. توکلی. تهران: موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- آوری، پ.، و همکاران (۱۳۸۷). *تاریخ ایران به روایت کمبریج: دوره افشار، قاجار و زند*. ترجمه م. ثاقب فر. ج ۷. تهران: دیبا.

- جامعه‌شناسی تاریخی _____ دوره ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱
- تاجبخش، ا. (۱۳۳۷). روابط ایران و روسیه در نیمه اول قرن نوزدهم (۱۸۵۰-۱۸۰۰).
م. تبریز: کتابفروشی دنیا.
- تقوی مقدم، س. م. (۱۳۹۲). فراز و فرود مشروطه. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- جمالزاده، م. ع. (۱۳۸۴). گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران. تهران: سخن.
- تیموری، ا. (۱۳۳۲). عصر بی خبری یا تاریخ امتیازات در ایران. تهران: اقبال.
- حسنی، س. ر. (۱۳۸۸). نقش شرکت‌های تجاری ایران و روسیه در اقتصاد دوران قاجار. تاریخ روابط خارجی، ۴۱، ۱۳۳-۱۴۶.
- دستره، آ. (۱۳۶۳). مستخدمین بلژیکی در خدمت دولت ایران. (۱۸۹۸-۱۹۱۵ میلادی) برابر با (۱۳۳۳-۱۳۱۴ هجری قمری). ترجمه م. اتحادیه (نظام مافی). تهران: نشر تاریخ ایران.
- رزاقی، ا. (۱۳۷۱). اقتصاد ایران. تهران: نشر نی.
- رمضانی، ع. (۱۳۸۶). معاهدات تاریخی ایران. تهران: ترفند.
- رهبری، ه. (۱۳۸۷). تجار و دولت در عصر قاجار. تهران: کویر.
- روزنامه اختر. ش ۴۰. س ۱۶. ۱۳۰۷.
- زاهد، ف. و موسوی، ه. (۱۳۹۵). نگاهی گذرا به گمرکات و قاچاق کالا در نیمه دوم قرن نوزدهم و تأثیر آن بر توسعه ملی در ایران. مطالعات توسعه اجتماعی ایران، ۲، ۱۰۹-۱۲۶.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۲۴۰۰۰۰۵۷۰، ۲۴۰۰۱۰۹۰۰.
- سلیمی، ح. (۱۳۷۵). تأملی در نظریه نظام جهانی. ماهنامه اطلاعات سیاسی - اقتصادی، ۱۰۸-۱۰۷.

- تبيين مفاد گمرکی در قراردادهای ایران با روسیه در دوره... ————— شهلا پسندیده و همکاران
- سلیمی، ح. (۱۳۸۶). نظریه‌های گوناگون درباره جهانی شدن. تهران: سمت.
- سو، آ. (۱۳۸۸). تغییر اجتماعی و توسعه. مروری بر نظریات نوسازی، وابستگی و نظام جهانی. مترجم، م. ح. مظاهری، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- سیف، ا. (۱۳۷۳). اقتصاد ایران در قرن نوزدهم. تهران: چشمه.
- سیف، ا. (بی تا). قرن گم‌شده: اقتصاد و جامعه ایران در قرن نوزدهم. تهران: نشر نی.
- صفی‌نیا، ر. (۱۳۰۷). استقلال گمرکی ایران. تهران: فردوسی.
- عیسوی، چ. (۱۳۶۲). تاریخ اقتصادی ایران در عصر قاجار (۱۹۱۴-۱۸۰۰ م). ترجمه ی. آزند. تهران: گستره.
- فوران، ج. (۱۳۸۲). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از سال ۱۵۰۰ م/۱۷۹۹ ش تا انقلاب اسلامی. ترجمه ا. تدین. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- کاظم‌زاده، ف. (۱۳۷۱). روس و انگلیس در ایران. ترجمه م. امیری. تهران: علمی و فرهنگی.
- کدی، ن. (۱۳۸۱). ایران دوره قاجار و برآمدن رضاخان (۱۱۷۵-۱۳۰۴). ترجمه م. حقیقت‌خواه. تهران: ققنوس.
- کرزن، ج. (۱۳۶۷). ایران و قضیه ایران. ترجمه و. مازندرانی. ج ۱. تهران: علمی و فرهنگی.
- گلیدو، ای. ا. چ. (۱۳۷۶). اوضاع اقتصادی ایران در آغاز قرن بیستم. ترجمه م. جمشیدی و همکاران. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- لندور، آ. ه. س. (۱۳۸۸). در سرزمین آرزوها (اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و بازرگانی ایران در آستانه مشروطیت). ترجمه ع. ا. عبدالرشیدی. تهران: اطلاعات.

جامعه‌شناسی تاریخی _____ دوره ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

لیتن، و. (۱۳۶۷). *ایران از نفوذ تا تحت‌الحمایگی*. ترجمه م. میراحمدی. تهران: معین.

محمود، م. (۱۳۵۳). *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی*. ج ۲

و ۴. تهران: اقبال.

واحد نشر اسناد (۱۳۷۰). *گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی دوره قاجار*. جلد ۵.

تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

یکتایی، م. (۱۳۵۵). *تاریخ گمرک ایران*. تهران: دانش.

Fateh, M.K. (۱۹۲۶). *The economic position of Persia*.

Floor, W. (۲۰۰۳). *Agriculture in Qajar Iran*. Mage Publishers, Washington, Dc.

Mcdaniel, R. A. (۱۹۷۴). *The Shuster Mission and the Persian Constitutional Revolution*. Bibliotheca Islamica, Mineapolis.

Wallerstein, I. (۱۹۷۴). *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic.

Wallerstein, I. (۱۹۷۹). *The Capitalist World- Economy*. NY: Cambridge Univ.

Explanation of customs provisions in Iran's contracts with Russia in the Nasser and Mozaffari eras with emphasis on Wallerstein's world system theory (۱۲۸۷-۱۳۲۴/۱۸۷۰-۱۹۰۶AD)^۱

Shahla Pasandideh^۱, Shahrzad Sasanpur*^۲, Mir Asadollah Salehi Panahi^۳, Davod Esfahanian^۴

Received: ۰۹/۱۰/۲۰۲۱ Accepted: ۲۰/۱۲/۲۰۲۲

Abstract

Given the need for international relations and the role of customs law in the development of any country, the present article recognizes the customs provisions in Iran's agreements with Russia. This article describes the results of customs exemptions in the contracts concluded with Russia during the reign of Nasser al-Din Shah (۱۲۶۷-۱۲۷۵ AH / ۱۸۴۸-۱۸۹۶ AD) and Muzaffar al-Din Shah (۱۲۷۵ -۱۲۸۵ AH / ۱۸۹۶-۱۹۰۷ AD) by descriptive-analytical method and using library documents and resources. based on Wallerstein's theory of the world order. The main question of the research is why in the agreements concluded with Russia; was the country's customs revenue considered

۱. The present article is taken from doctoral dissertation of the first author entitled Iran's customs agreements with Russia and the Ottoman Empire in the Qajar era and their effects on Iran's economy under the guidance of Professor Shahrzad Sasanpur and of Professor Mir Asadollah Salehi Panahi and the consultation of Professor Davod Esfahanian.

۲. Ph.D. Student of Islamic Azad University, Shabestar Branch, Iran
[https://orcid.org: 0009-0001-8224-6100](https://orcid.org/0009-0001-8224-6100)

۳. Assistant Professor at Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Iran.
(Corresponding Author).

*sh.sasanpur@gmail.com
[https://orcid.org: 0009-0006-0801-0109](https://orcid.org/0009-0006-0801-0109)

۴. Assistant Professor at Islamic Azad University, Shabestar Branch, Iran.

[https://orcid.org: 0009-0006-6064-7392](https://orcid.org/0009-0006-6064-7392)

۵. Professor at Islamic Azad University, Shabestar Branch, Iran.
[https://orcid.org: 0009-0006-8414-0102](https://orcid.org/0009-0006-8414-0102)

to guarantee Iran's debts? It is assumed that Iran's economic weakness and Russia's lack of confidence in the financial strength of the governments in power in Iran, there was a doubt that if Iran does not fulfill its obligations under the agreements, or short, how to compensate for the damage?

During this period, due to the weakness of Iran's political and economic structures, various countries and Russia included provisions in the amount of customs tariffs and tax exemptions in their peace treaties and trade agreements with Iran. Gradually, the exemption from customs duties on imported goods, Iran's handicrafts and workshops became defenseless in competition with imported products. Guaranteeing the payment of customs revenues as a backing of obligations, which was one of the most important revenues of the Qajar government and always poured large figures into the treasury of the government, could solve Russia's doubts about paying Iran's debts. They became the third government. Although the country expanded trade relations with Russia due to its strategic position, trade in northern Iran was monopolized by Russia. With the establishment of the Ministry of Finance and the annexation of customs to it in ۱۹۱۱ (۱۳۲۹ AH) the customs structure was improved, but still prevented tariff protections for domestic products. Iran was one of the peripheral countries during this period.

Keywords: Customs obligations; Russia, Qajar; Nasser al-Din Shah; Muzaffar al-Din Shah; world- system.